

*Ғ.Қ. Кенжебаев\*<sup>1</sup>, Б.С. Тұрлыбай<sup>2</sup>*

<sup>1</sup> Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры,  
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: kgabit62@mail.ru;

<sup>2</sup> Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторанты,  
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: t.bakyt94@mail.ru

## МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-АҒARTУ ІСІН НАСИХАТТАУЫ (XX ҒАСЫР БАСЫ)

### *Аңдатпа*

XX ғасырдың басы қазақ халқының тарихындағы көптеген күрделі және әлеуметтік-саяси тартыстарға толы кезең. Ғасырдың басы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуымен ерекшеленді. Осы уақытта мерзімді басылымдардың алатын орны ерекше. Ұлт зиялылары халықтың көзін ашу үшін алдымен білімге деген құштарлықты ояту және сауатсыздықты жою қажет екенін білді. Қазақ зиялылары өкілдерінің ағарту саласындағы барлық қызметі осы мақсатқа арналды.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы «Айқап» (1911-1915), «Қазақ» (1913-1918), «Сарыарқа» (1917), «Алаш» (1916-1917) газет-журналдарында жарияланған оқу-ағарту, білім беруге байланысты мақалаларды салыстырмалы түрде зерттелуімен дараланады.

XX ғасыр басында қазақтар арасындағы оқыту мәселесі сол тұстағы өзекті мәселенің бірі болды. Әсіресе, оның шешімін табуын қазақ зиялылары мақсат етіп алдыға қойды. Кейіннен, «Қазақ» газетінің басқармасына жергілікті жерлерден әр түрлі хаттар қатары келіп отырды. «Қазақ» газеті басқармасы тарапынан білім беру ісін ретке келтіруге бағытталған хаттарға мейлінше жауап беріліп тұрды. Сондықтан да осы мәселе шеңберінде «Қазақ» газетінің алатын орны ерекше болып табылады.

Зерттеу әдістемесі жүйелі тәсілді, іріктеу, талдау әдісін қамтиды.

Зерттеу нәтижесі оқу-ағартуға байланысты жарияланған мақалалардың тізімін жасау болып табылады.

**Кілт сөздер:** Ұлт зиялылары, алаш, оқу-ағарту, ағартушылық, білім беру, тарих, медресе, мектеп, мұғалім, XX ғасырдың басы.

*Кенжебаев Ғ.Қ. \*<sup>1</sup>, Тұрлыбай Б.С.<sup>2</sup>*

<sup>1</sup> Казахский национальный педагогический университет имени Абая  
, д.п.н., профессор, Алматы, Казахстан  
E-mail: kgabit62@mail.ru;

<sup>2</sup> Казахский национальный университет имени Абая, аспирант,  
Алматы, Казахстан  
E-mail: t.bakyt94@mail.ru

## ПРОПАГАНДА ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА СТРАНИЦАХ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

### *Аннотация*

Начало XX века-период в истории казахского народа, наполненный множеством сложных и социально-политических конфликтов. Начало века ознаменовалось формированием национальной интеллигенции. В это время особое место занимают периодические издания. Пересмотр истории периодических изданий, особенно национальной прессы, в соответствии с требованиями сегодняшнего дня с точки зрения национальных интересов, пополнение нашей истории, использование их в качестве исторических источников позволяет глубже изучить казахскую историю XX века. Так как периодические издания, принадлежащие к группе письменных источников истории страны, в том числе те, которые родились на рубеже веков и прожили короткую и долгую жизнь, демократические издания национального направления, имеют большое количество данных, связанных с историей нации. Интеллектуалы нации знали, что для того, чтобы открыть глаза

народу, необходимо сначала пробудить страсть к знаниям и искоренить неграмотность. Вся деятельность представителей казахской интеллигенции в сфере просвещения была посвящена этой цели.

Научная значимость статьи подчеркивается сравнительным изучением статей, связанных с просвещением, образованием, опубликованных в газетах и журналах: «Айкап» (1911-1915), «Казах» (1913-1918), «Сарыарка» (1917) и «Алаш» (1916-1917).

Методика исследования включает системный подход, метод отбора, анализа.

Результатом исследования является составление списка опубликованных статей, связанных с обучением.

**Ключевые слова:** интеллигенция нации, алаш, просвещение, просвещение, образование, история, медресе, школа, учитель, начало XX века.

*G.K. Kenzhebaev<sup>\*1</sup>, B.S. Turlybai<sup>2</sup>*

*<sup>1</sup> Kazakh National Pedagogical University named after Abay,  
Doctor of Historical Sciences, Professor,  
Almaty, Kazakhstan, E-mail.ru: kgabit62@mail.ru;*

*<sup>2</sup> Abai Kazakh National University, PhD student,  
Almaty, Kazakhstan, E-mail: t.bakyt94@mail.ru*

## **PROPAGANDA OF THE ENLIGHTENMENT OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA ON THE PAGES OF THE PERIODICAL PRESS (THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY)**

### *Annotation*

Kazakh people, full of many complex and socio-political conflicts. The beginning of the century was marked by the formation of the National intelligentsia. Periodicals play a special role at this time. The revision of the history of periodicals, especially the National Press, in accordance replenishment of our history, their use as a historical source allows us to study the Kazakh history of the twentieth century more deeply. After all, periodicals belonging to the group of written sources of the history of the country, including biresmi, one of which was born at the beginning of the century, one of which was short, one of which was long, and Democratic publications of a national orientation, have a lot of data nation knew that in order to open the eyes of the people, it is first necessary to awaken the desire for knowledge and eliminate illiteracy. All the activities of representatives of the Kazakh intelligentsia in the field of education were devoted to this goal.

The scientific significance of the article is determined by the comparative study of articles related to Education, Education, published in the newspapers and magazines «Aikap» (1911-1915), «Kazakh» (1913-1918), «Saryarka»(1917), «Alash» (1916-1917).

The research methodology includes a systematic approach, a method of selection, analysis.

The result of the study is the compilation of a list of published articles related to education.

**Keywords:** intellectuals of the nation, Alash, education, education, history, madrasa, school, teacher, the beginning of the twentieth century.

**Қысқашы.** XX ғасырдағы қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары «Серке», «Қазақстан», «Алаш», «Айкап» журналы мен «Қазақ» газетінің тұтас ұлтты оқу-ағарту мен сауаттандыру ісінде атқарған еңбегі зор. Ұлт зиялылары халық болып азаттыққа, еркіндікке қол жеткізудің кілті – білім, өнер және ғылымда деп санады. «Айкап» журналында: «Біздің қазақ жер-судан айырылып қалса не күн көрмекші? Соның үшін әркімге керекті, керексізді білуге тиіс екен, керекті керексізді біле қоюға біздің жұртта құрал жоқ. Бізге әуелі сол құралға жармасу керек. Ол құрал – ғылым-білім» [1], – деп уақыт өткізбей білім игеру керектігін анық меңзейді. Осы мақаланың соңына қарай халық пен халықты теңестіретін білім, ғылым екенін айта келіп, жас ұрпақты оқыту туралы ойын автор былай түйіндейді: «Пайдаға жабыстырып, залалдан қашыруға себеп болған сол ғылымды келетұғын заманда өзімізге құрал қылуға бір жол бар, ол мол шамамыз келгеніміз балаларымыздың қолын жеткізіп, оқыту керек» [2].

Ұлт оқығандары теңдікке жету үшін ұлт болып күресудегі стратегиясына осылай жалпы сауаттылық, озық білімді игеру арылы жететіндіктеріне сенді. Сондықтанда, бала оқыту мен тәрбие ісіне аса мән берді және білімді ұрпақтың болашағынан көп үміт күтті.

Серке», «Қазақстан», «Алаш», «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті алғашқы шыққан жылдарынан бастап ақ білімді азаматтар оқу-ағарту, білім беру саласындағы өзекті мәселе – оқытудың тәсілдері, білім берудің жүйесі мен сабақтардың арнайы программаға негізделіп жүргізілуіне көңіл бұрған.

Соның бірі ұлт зиялылары 1907 жылы «Серке», «Қазақстан» (1911-1913) (редакторы Елеусіз Бұйрин) газеттерінде оқу білімге байланысты батыл талаптарын, ұсыныстар мен идеяларын жариялады. Дегенмен де, патша тарапынан мұндай қадамдарға шектеу қойылғандықтан, білім беруге қатысты қадамдар аяғына дейін іске аспай басылымдардың көпшілігі жабылып жапты.

Ұлт зиялыларының XX ғасыр басындағы білім беру мен ағарту мәселелеріннің дамуына қосқан еңбектерін зерттеу бүгінгі жаһандану заманында өзекті мәселе болып табылады. Себебі өткен тарихымызды білмей, болашаққа бағдар жасай алмаймыз. Ұлт зиялы қауымының белді өкілдері қоғамдағы ағартушылық мәселесін шешуде, өз ойларын, білім, ғылым, өркениет идеяларын мерзімді баспасөз арқылы халыққа жеткізуге және сананың даму бағытына жетуге ұмтылды. Олардың бұл идеялары із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ, мұны қазіргі заманның өзі дәлелдейді. Сондықтан ұлт зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мерзімді басылым беттеріндегі оқу-ағарту мен білім беруді дамытуға қосқан үлесі бүгінгі күннің өзекті тақырыптардың бірі деп айтуға болады.

Ұлттық-бейресми басылымдар арасында ең ұзақ уақыт шығып тұрған «Қазақ» газетінде «Қазақстан», «Айқап», «Алаш», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран» және «Тіршілік» туралы көптеген мақалалар басылған. Олардан аталған басылымдар туралы деректік мәліметтермен қатар, сол басылымдар туралы алғашқы тарихнамалық мағлұматтар да алуға болады. Ұлттық бейресми басылымдарға берілген алғашқы тарихи баға да сол басылымдардан кездеседі. Мысалы, «Бірлік туы» газеті 1918 жылы қаңтардағы большевиктердің «Қазақ» газетін жабуына байланысты: «Қазақ» газеті жабылды деген хабарды естігенде әрбір алаш баласының жүрегі су етіп, қабырғасы қайысар. Біз бұған сенеміз. «Қазақ» газеті алаштың қараңғы заманында жол көрсетіп тұрған шам шырағы, сасқанда ақыл айтып тұрған көсемі» – деп жазды. XX ғасыр басындағы білім беру мен ағарту мәселелерін ұлттық мерзімді баспасөз беттерін зерттеу – ұлттық тарихымыз үшін аса маңызды істердің бірі болды [2, 30 б.]. Мерзімді басылымдардың тарихындағы білім беру мәселелерін ұлттық мүдделер тұрғысынан бүгінгі күннің талаптарына сәйкес зерттеу өзекті тақырыптардың бірі.

**Мақаланың мақсаты** – ұлт зиялыларының XX ғасырдың басындағы ұлттық мерзімді басылымдарға ғылым мен білім беруді насихаттауға қосқан үлесін зерттеу. Осы уақытта білім және ғылым саласындағы қызмет бағдарламалық сипатқа ие болды. *Біріншіден*, ұлт зиялылары халық арасында білім тарату арқылы қоғам өмірін қайта құра алады және әлемдік өркениетке тек ғылым мен ағартушылық арқылы қол жеткізе алады деп нық сенді. *Екіншіден*, XX ғасырдың басындағы ұлт зиялылары саясаткерлерден, заңгерлерден, дәрігерлерден, ақындар мен жазушылардан тұрды, бұл сол кездегі қазақ зиялыларының арасында ғалымдардың пайда болуына негіз болды.

**Материалдар мен әдістер.** Мақаланы жазу барысында XX ғасырдың басындағы ұлттық мерзімді басылымдардың сирек қолжазбаларқорындағы нұсқалары қаралды. Мақалаға қазақ зерттеушілерінің XX ғасыр басындағы басылымдардағы білім-ғылымға қатысты материалдары негіз болды. «Ұлт ұстазы» болуымен қатар қазақ баспасөзінің негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынов қазақ халқының оқу білімге шақырудың көзі басылымдар екенін ескере отырып, «Қазақ» газетінің оқырмандарына былай жазды: «1907 жылғы санаққа қарасақ, Ресейде сол жылы 2173 есімді газет пен журналдар шыққан екен. Оның 1396 рус тілінде, 867 басқа тілде деген деректер бар» [3]. Ағарту саласына қатысты М.Дулатов «Еңбекші қазақ» газетінің 1923 жылғы 5 мамырдағы нөміріндегі «Баспасөз үммесі» атты мақаласында: «Төңкерістің алдында Россияда 2500 шамалы газет, журнал шығатын еді. Орыстан өнерлірек жұрттардың газет, журналы мұнан да көп еді, ...қазағы, қырғызы бар Қазақстан, Түркістанды қоса санағанда бұл күнге шейін шығып, тоқтаған һәм шығып тұрған газет, журналдар мыналар», – дей келе, 42 басылымның атын атайды [4].

Ең алғашқы болып жастар баспасөзі туралы мәселе көтерген ұлт зиялыларының арасынан М.Дулатов, С.Сәдуақасов, М.Әуезовті атаймыз. Қазақ халқы тарихының кейбір мәселелерінің баспасөзде көтерілуі, жастарды білімге, өнерге баулып, олардың рухани дүниесінің кеңеюіне ұлт зиялылары, ағартушылар, озық ойлы ақын-жазушылар өз үлесін қосып отырған. Бұл туралы С.Мұқановтың «Қазақ халқының мақтанышы» – атты мақаласында қазақ халқының өнер-білімге жетудің, оны меңгерудің жолын сызған қазақ тарихында Шоқан, Абай, Ыбырай деп көрсете

отырып, солардың қалдырған өсиеті – жастардың оқу-білімге үйреніп, жаңа заман жаршысы болуға шақырды. «Біздің заманда өнерлі, білімді болам деген адамға, соған апаратын жол атаулының бәрі де жарқын, даңғыл» – деп С. Мұқанов жастарды білімге, өнер шыңына өрлеудің жолын көрсетеді [5].

Қазақ баспасөзінің материалдарын, әсіресе «Дала уалаяты газетін» мен «Айқап» журналының бұрынғы нөмірлерін топтастырып, жинақ етіп шығаруға Ү. Сұбханбердина көп күш салды [6].

1998 ж. «Ақиқат» журналының бірнеше санында жарияланған тарихшы Қ.Атабаевтың мақалалар топтамасында ұлттық бейресми басылымдардың көшбастаушысы болған «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан» секілді өзге де газет-журналдарды құнды дереккөзі ретінде пайдалана отырып, ұлт зиялыларының басылым бетіндегі мақалаларын жан-жақты талдап, билік пен баспасөз аралығындағы ара-қатынас, жер, тіл мәселесі жөніндегі олардың халықты ақпараттандыру жолындағы еңбегін қарастыруда тың ой қорытындылары бар [7].

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы «Айқап» (1911-1915), «Қазақ» (1913-1918), «Сарыарқа» (1917), «Алаш» (1916-1917) мерзімдік басылымдарда жарияланған оқу-ағарту, білім беруге байланысты мақалаларды салыстырмалы түрде зерттелген. Сонымен қатар, мерзімді басылым тарихына қысқаша шолу жасалынған.

**Негізгі бөлім.** Ұлт зиялылары халық пен халықты теңестіретін білім, ғылым және өнер екенін жақсы білді. Қазақ халқының кенжелеп қалуының басты себебі де халықтың сауаттылығы деңгейінің төмендігінен деп санап, осы олқылықты толтыру мақсатында жұмыстар атқарды. Арине, оқу - білім игеру мәселесінде қазақ халқының кемшіл тұстары өте көп болғаны анық. Бірақ, бүгінгі заман тұрғысынан сол кездегі қазақ халқы жаппай сауатсыз болды деп айта алмаймыз. Өйткені қазақ ұлтының дәуірлер бойы қалыптасып, қолданыста болып келген діни білім жүйесі болғанын жақсы білеміз. Жыр - дастандар мен қиссалар айту, ауыз әдебиетінің көркем үлгілерін жас ұрпақ бойына сіңіру оқу - білімнің құрамдас бөлігі болумен қатар, тәрбие мектебі болып та саналды. Шаруашылық сала мен тұрмыс-тіршілік үшін аспан денелерін тану, сол арқылы ауа-райын болжау да халықтың білімінің көрінісі еді. Түрлі ауру-сырқауды емдеу, емдік шөптерді дәрі-дәрмек ретінде қолдана білуді де осы қатарға жатқыза аламыз. Көріп отырғанымыздай халықтың білім мен ғылымға байланысты игергенінің бәрі тұрмыстық қажеттілік пен мұқтаждыққа байланысты дамыған. Жазу мен оқуда араб қаріпін қолданып, жас балаларға да осы жазу жүйесін меңгертіп отырды. Бұл оқу жүйесінің басты оқулығы Құран кәрім мен діни кітаптар болды. Араб әліпбиімен түрлі шығармалардың қағазға түсірілу мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Ондай жазу-сызу мен кітаптардың көшпелілік шаруашылық әсерінен сақталмай қалуы да мүмкін. Ал, XX ғасырдың келуі үлкен өзгерістердің басы болып, қоғам мен өмірдің мүлдем жаңа арнаға түсуіне қазақ халқының дер уақытында бейімделе алмай қалуы ұлтымызды шарасыздық күйге түсірді.

Соның ішінде «Айқап» ағартушылық-демократтық бағыттағы басылым болды [4, 16 б.]. ол өз бетінде уақыт алға тартқан ірі-ірі күрделі проблемаларды көтеріп, олардың оң шешімін табуына ықпал етсе, «Қазақ» газеті қазақ тілінде мектептер ашу, оқулықтар жазу, кітаптар, газет журнал шығару – тек қана осы кезде ояна бастаған елдің үлкен мақсаттарын орындауға бастама болды.

#### **Талқылау.**

«Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының беттерінде оқу мәселесі жөнінде көптеген мақалалар жарық көрді. Сол кездегі оқу жайын бір арнаға бұру қажеттігі жеке мәселе етіп көтерілді. Өйткені, ол мәселе күн талабынан туындап отырған болатын. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 11 жарыққа шыққан санында оқу жайы талқыға салынды. Оқудың қаншалықты кеңеттігі жөнінде былай деп тұжырым айтылды: «Бұл күнде оқудың керек құрал екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші. Мұның себебі, ойлап қараса, біздің қазаққа мәлімсіз емес» [8]. Осыдан-ақ сол уақыттағы қазақтар арасындағы оқу мәселесінің ақсап тұрғандығын байқауымызға болады. Олардың тұтынатын өнімдердің барлығы қымбат бағаға келіп жатты. Қазақтардың дайын өнім өндіретін завод, фабрикалары болмады. Сондықтан да оқу мәселесі бір жүйеге келтірілген жағдайда ғана осындай кемшіліктердің жойылуына мол септігі тиер еді.

Сол уақыттағы қазақ өлкесіндегі нақты оқу орындарының саны да шамалы еді. Мәселен, Торғай облысында 1912-нші жылы 1 қаңтарға дейін 470 мың 109 қазақ болған, қазақ баласы оқитын 132 мектеп болды. Бұлай болғанда әрбір 3561 кісіге бір мектептен ғана келді. Қостанай уезінде 1909-ншы жылы есеп бойынша 60 мың 594 ер адам, 52 мың 63 әйел, барлығы 112 мың 657 қазақ болды. Осылардың қазақша оқығаны, хат танитын ер адамдардың саны – 6 мың 65, орысша

оқу, жазуды білетіні – 690 адамды ғана құрады. Қазақша хат танитын әйелдер – 379, орысша хат танитыны – 29. Оның үстіне Қостанай уезінде сауатты ер адамадар әрбір жүз кісіден алтау ғана болса, орысша сауаты ашылғаны әрбір мың адамнан алтау ғана болды. Қазақша хат танитын әйел әрбір 300 адамнан біреу, орысша хат танитыны әрбір мыңнан біреу ғана еді [9]. Осы келтірілген мәліметтерден-ақ сол кездегі қазақтар арасындағы оқу деңгейінің аз болғандығын байқауымызға болады. Қазақтар не қазақша, не орысша да сауаттарын толық аша алмады. Мектептердегі сауаттандыру сабақтары да дұрыс жүргізілмеді. Өйткені, мектептердің білім беру сапасы жүйелі түрде жасақталмады. Оқытушылардың аздығы байқалды. Қазақ балаларының жақсы мектептерде оқуына көбісінің жағдай келмеді. Мұнымен қоса, көптеген оқу орындары қазақ балаларының білім алуына мүмкіндік бермеді. Басшылық тарапынан осы мәселеге нақты шаралар да қабылданбады. Қазақша оқыту жүйесінде көптеген кемшіліктер уақытымен жойылмады. Мектептерде дұрыс оқу бағдарламасы да жоқ болды. Оқушылардың жазу дәптерлері мен кітаптары жеткіліксіз еді. Сол кезде қазақша оқуға арналған кітаптар саны әлсін-әлсін көбейіп келе жатты. Мұғалімдердің өздеріне де арнайы көңіл бөлінбеді. Кейбір қазақ мектептерінде мұғалімдерге айлық жалақы да төленбеді. Сол себепті де оқу мәселесін бір жүйеге келтіру ісіне қазақ зиялыларының көбісі көңіл бөлді. Қазақ жастарының өз жерлерінде жеткілікті түрде білім алуына нақты іс-шаралар қабылдаудың қажеттігін алға тартты. Ал, өкімет тарапынан болса, бұл мәселеге арнайы көңіл бөлінбеді. Оқу мәселесі былай тұрсын, патшалық өкімет қазақ жастарының қазақша білім алуын, қажет деп те тұтпады. Сондықтан да осы мәселенің шешімін табу қалың жұртшылыққа жүктелді. «Қазақ» газетінің басқармасы қазақ өлкесіндегі оқу мәселесі жөнінде бұдан кейінде жазып отырды. Осыдан-ақ «Қазақ» газетінің осы мәселеге ерекше көңіл бөлгендігін байқаймыз.

Сол кезде қазақ жастарының көбісі сауаттарын медреседен ашты. Медереселерде арнайы пәндер оқытылды. XX ғасыр басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңаша әдіспен қайтадан жасалып, жаңа оқу құралдары дайындалды. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл бағдарламада мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіліп, оқыту әдістемесі мынадай алты шарты белгіленді:

1. Мақсаты: дінді, көркем халықты, Отан сүйгіштікті, Отан пайдасы үшін Отан балаларын жетілдіру (тәрбиелеу).

2. Рухы: Отан және ұлтымызға һәм махаббат.

3. Беретін мағлұматы: тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда, өзін тәрбие айтып, алып кетерлік бір білімі ақтар.

4. Оқылатын пәндер: 1. Дін. 2. Ана тілі. 3. Есеп. 4. Орыс тілі. 5. Жағрафия. 6. Табиғат тану. 7. Ұлт тарихы. 8. Отан тарихы. 9. Ашқал және рәсім. 10. Күй. 11. Гимнастика.

5. Түйіні: тәуелсіздік (мустақилық).

6. Оқу мерзімі – 6 жыл [7].

«Айқап» журналына қырғыз зиялысы И. Арабаев жариялаған мақаласында: «Медресе Хұсайния» дұрысында адамды жақсы заманға лайық білім беретұғын бір медресе. Мұнда Бұхарадан он жыл, жиырма жыл жатып ала алмаған араб тілі ғылымынан артық ғылым алынады. Хәмда Русияның гимназиясы секілді орта мектептерде оқыған бірқатар өнерлер мұнда оқытылады. Біздің туземный школдағы 7-8 жыл оқыған балалар қатары орыс ша білім алып шығады», – деп келтіріле отырылып, қазақ-қырғыз балаларын XIX ғасырда Орынбор қаласында ашылған Хұсайния медресесінде оқуға шақырған [8].

«Ғалия» медресесінде оқыған қазақ жастары әр түрлі тақырыпта «Айқап» және «Қазақ» газеттерінде мақалаларын жариялап тұрды. Мысалы, «Айқап» журналына жарияланған Зәкір Ғайсиннің «Медресе Ғалияда қазақ шәкірттері» деп аталатын мақаласында: «Русиядағы мұсылман медреселерінен ең бірінші болған медресе «Ғалияда» қазақ оқушыларының жылдан- жылға көбеюі иншалла халқымыздың ғылым нұрыменен нұрланып, рухтың көтерілуіне себеп болар деп шын көңілімізден қуанамыз. Бұл шәкірттердің ішінде байларымыздың арқасында оқып жүрген бірлі-жарымды шәкірттер де бар. Мысалы, Қапалдағы Мамановтар үш шәкіртті, Семейдегі Яхи қажы бір шәкірт оқытып жатыр. Басқа жерлерден де осындай аздап оқушыларға жәрдем еткен мырзалар естіледі. Міне, бұлар қазақ халқының бұрынғы қалпынан әжептәуір өзгергенін көрсетеді» [9], - деп жазды.

«Айқап» журналында оқу-ағарту мен білім беру мәселелеріне байланысты хабарлар жіберіп отырған. 1913 жылғы 6-санында, оқуға түскен қазақ балаларының бітіре алмайтын себептері айтылған. Ақтөбеде ашылған гимназия мен Астрахань қаласында қазақ балалары үшін пансион

ашуға рұхсат берілгені туралы хабарлар берілген. Сонымен қатар, 1913 жылы жарыққа шыққан журналдың 16-санында, Зайсанда ашылған «Мектеб Казахия» – оқу, оқыту жайлары хабарланған. Осы жылы 8-санында шыққан ішкі хабарларда, Омскіде ауыл шаруашылық институтын ашу үшін рұхсат алынғандығы, Петропавловскіде мектеп-медресе салу ісіне көмектесушілер туралы хабарланған. 1914 жылғы журналдың 1-санында, Петербургте болған мұғалімдер съезінде мұсылман мектеп-медреселерінің жағдайы туралы баяндама жасалғаны хабарланған.

Әлкин Ахмет 1911 жылғы шыққан журналдың 12-санында жарияланған «Әдебиет кеші» атты мақаласында, Қостанай қаласында татар жастары ұйымдастырған кеш туралы жазады. Автордың 1912 жылғы «Замандастарыма бір-екі сөз» атты мақаласында, қазақ елінің келешегі үшін оқудың, білімнің маңызына тоқталған. Жастарды оқыту, үлкендердің сауатын ашу жолдарын көрсеткен.

Ахметов Мұхаметсапа 1911 жылдың 10-санында шыққан «Қазақ оқығандарына!» атты мақала-сында, қазақ арасында газет-журнал шығару өте қиын екендігін айта келіп, «Айқап» журналының келешекте шыға беруі үшін қазақ оқығандарының көмегі қажет екендігін, мақалалар жазу керектігін жазған. Мектеп-медреселерді бітірген қазақ оқығандары ел ішінің мәдениеті өркендеуіне, оқу, білім таратуға еңбек сіңірмейтінін сынаған.

«Айқапқа» тек қазақтар ғана емес, өзге ұлт өкілдері де жазып тұрған. Мәселен, қырғыз Ишанғали Арабаевта 1912 жылғы 1-және 2-санында «Орынбордан-Ташкенткеше» атты мақаласында Орынбор-дағы оқу орындары, оқыту жағдайын сөз ете отырып, қазақ шежіресі, тарихы туралы қытай сопыларының шығармаларында барлығы туралы атап көрсеткен [9, 66 б.].

Қазақ» газетінің бетінде қазақ жастарының медреседен алған білімдеріне немқұрайлы қарағандар да болды. Ахмет Жанталиннің «Медреседен оқып шыққан шәкірттерде не болашақ» деген мақаласында: «Медреседе не оқу керек екендігін қайдан біледі, оны кім белгілейді? Менің ойымша, медреседегі дәрістер, оқып шыққан шәкірттердің істейтін іс те қарап белгілетуге тиіс. Енді байқап жүрсек, біздің медреселерден шыққан шәкірттеріміз доктор бола алмайды, земелемер бола алмайды. Енді не болады? Жалғыз-ақ мұғалім бола алады, молда болып, бала оқыта алады. Шәкірттер еліне қайтқан соң, ол аймағының баласын жинап алып, сабақ оқытып, сол әдетпен ғана тамағын тойдырмаса, онан өзге шамасы келмейді. Ол шәкіртке сонан басқа орын да жоқ, одан басқа өзге қызмет қылу оның қолынан да келмейді [10], - деп өз ойын білдіреді. Дегенменде, қазақ жастарының медреседен кейін тек қана оқытушылық саламен шектеліп қалды деп те айтуға болмас. Бірқатар қазақ оқығандары медреседен білім алғаннан кейін, оқуларын шет мемлекеттерде жалғастырды. Сондықтан сол кездегі мұсылмандық мектептердің орны ерекше болды. Осындай оқу орындары танымал қазақ ағартушыларын қалыптастырып үлгерді. Сонымен қатар, медреселер арқылы қазақ жастарының сауатын ашуына мүмкіндік туды.

Қазақ өлкесіндегі білім беру мезгілі бір жүйелі болмады. Қазақ жастарының жаз айларында да білім алуынан тура келді. Қалың жұртшылықтың өз балаларын ақылы оқытуға кейбіреуінің жағдайы мүлдем келмеді. Медреседе оқып жүрген қазақ жастарының біразы, оқу ақысын уақытымен төлей алмағандығынан, оқудан шығып қалып жатты. Белгілі қазақ зиялылығы Міржақып Дулатов мұсылманшы оқытудың үш түрлі негізгі кемшілігін былайша көрсетті:

1. Жеткілікті тәуір мұғалім жоқ;
2. Мезгілінде оқылатын тәртіпті мектептер жоқ;
3. Өз тілімізде оқу кітаптары жоқ [11].

Жоғарыда осы секілді кемшіліктерге «Қазақ» газеті басқармасының да тоқталып өткендігін келтірдік. Аты аталған кемшіліктер, қазақтар арасындағы оқыту жүйесін қалыпқа келтірудегі негізгі кемшіліктер болатын. Осындай олқылықтарды қазақ оқығандары біріге отырып шешулері тиіс болды. Тек қана қазақ зиялылары емес, сонымен қатар қалың қазақ жұртшылығы осы мәселеге көңіл бөлгенде ғана нақты шешімге қол жеткізуге мүмкін болатын еді. Жергілікті жерлерде мектептер ашылып, оларда мұғалімдердің саны арттыру да басты қажеттіліктің біріне айналды. Мектептегі кітаптардың тапшылығы жиі-жиі байқалып тұрды. Бұл іске қазақтың зиялы қауымы белсене араласты.

Кейінгі уақыттарда да оқу бағдарламасын жасау мәселесі жиі туындап отырды. Бастауыш сыныптарға арналған кітаптар басылып шықпады. Егер де кітаптардың мөлшері жеткіліксіз болатын болса, онда оқу бағдалмасын жасап шығарудың ерте екендігі алға тартылды. Осындай себептер оқу бағдарламасын жасап шығаруды кейінге шегерді. Жатсардың білім алып тәрбиелену мәселесі алдыңғы орынға қойылды. Көптеген кемшіліктерді түзеу тек оқу ісі дұрыс жолға қойылғанда ғана іске асатын еді. Осындай кемшіліктерді жою жастардың мойнына артылды. «Қазақ» газеті басқармасы осы жөнінде жиі-жиі үн қатып отырды. Ол уақытта қазақ жастарының

біразы орысша сауатын ашса, біразы молдадан сабақ алды. Қазақ зиялылары қазақ жастарының қазақ тілімен қатар орыс тілін меңгеруіне қарсылық танытпады.

«Жаңа жолдың оқуы жаңа оқып шыққан жас мұғалімдердің қолында. Бұлардың көштерінің білімдерінің соңы, пікірлері жаңа. Ниеті жұртына қызмет ету. Бұла білгенін, тайған-таянғанын жұрттан аяп қалатын емес. Қазақтың бастауыш мектебіндегі жұмысын қолдарына алуға лайық адамдар. Әр жаңалықтан хабардар, дүниеде не істеліп, не қалыпта тұрғанынан бұлардың мәліметі мол. Қысқасы, қазақ арасында білім нұрын жаюға нағыз қолайлы адамдар» [12], – деп жас мұғалімдеге мол сенім артылды.

Қазақ зиялылары «Қазақ» газеті арқылы қалың бұқараны білім жарыстарына ат салысуға шақырды. Сол кезде білім жарыстары көптеген мемлекеттерде дәстүрлі түрде өтіп тұрған болатын. Сондықтан да қазақтар арасында осындай жарыс түрін ұйымдастыру қажеттігі де туындады. Білім жарысы жөнінде мынадай пікір айтылды: «Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа. Ол бірнеше болыс ел жиып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт дүниедегі бүтін жұрт үшін көпке қаларлық іс үшін істеледі. Дүниеде күн көріп, тіршілік студия ауырын жеңілдету үшін, жеңілін рахатқа айналдыру үшін істеледі. Неше түрлі ғылым, өнер бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рахатын молайту үшін шығарылған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеде бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, ісі өнген жұрттар ғылым мен өнерді бірден бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әркім істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы» [13]. Білім жарысын ұйымдастыру қалың жұртшылықтың қолынан келетін іс болатын. Қазақ зиялылары осы іске қазақ халқын барынша жұмылдыруға тырысты. Еуропада жиі ұйымдастырылып тұратын білім жарысының қазақ халқына тигізер пайдасы мол болды. Сол кезде Еуропаның көптеген мемлекеттерінде білім, ғылым саласы толық қанды дамып отырған еді. Ал, қазақ өлкесіндегі жағдай мүлдем басқаша жағдайда тұрды. Көптеген қиыншылық-тарға қарамастан қазақ зиялылары оқу мәселесін бір жүйеге келтіруге тырысып бақты. Қалың жұртшылыққа білім және ғылымның үйреуімен, ізденумен жайылатындығын да жете түсінді. Ал білім бастар негізі, оқытудың негізгі құралы кітап болатын. Алайда, сапалы талапқа сай қазақ тіліндегі кітаптар белгілі мөлшерде басылып шықпады. Білім жарысын ұйымдастырудың арқасында бұл мәселенің өз шешімін табатындығына да қазақ зиялылары зор сеніммен қарады.

1913 жылғы «Қазақ» газетінің 2-санында жариялаған газет беттерінде қазақ зиялысы Ахмет Жанталиннің мақаласында медреседе білім алған шәкірттердің тек мұғалім және молда болатындығы және оның өзгеге шамасы келмейділігі және медреседе не біліп шығу керек екендігі жазылған [6, 20 б.].

Иә, мектеп – жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін орталық, білім беру жүйесінің негізгі буыны. Осы тұрғыда Ахмет Жанталиннен кейін зерттеушілердің бірі, ағартушы, ақын әрі журналист Оспанұлы Әлмұхамет 1917 жылғы «Қазақ» газетінің 233-санында «Бостандық мектебі» атты мақаласын жазады. Бұл мақалада Тосын болысында 1917 жылдың 11 сәуір күні ақсақалдар кеңесінің болғандығын, сол кеңесте оқу-ағарту мәселесі, халыққа мектеп ашып беру, мектептегі оқу жүйесі мен мектепке кім басшылық ететіндігі туралы жазады. 1913 жылғы 19-санындағы жарияланған «Емтихан» атты мақаласы қазақ арасындағы оқу-ағарту ісі туралы жазады.

Алаш мұратын көздеген, ұлттың азаттығын қолдаған, оқу-ағартушылықты насихаттаған, халықты білімге шақырған алаштың азаматы – Омарұлы Уәлиханнның бірнеше мақаласы «Қазақ» газеті беттерінде жарияланған. 1915 жылғы шыққан «Қазақ» газетінде «Мектеп-медресе ашылу» тақырыбындағы мақаласында, Павлодар уезінде мектеп-медресе ашу, оқу жұмысы туралы, Орынборда мұғалімдер институты ашылғандығы жайында хабар береді. 1916 жылғы жарық көрген Мұқтаж оқушыларға жәрдем» атты мақаласы хабар түрінде жазылған, оқушыларға көмек көрсету керектігіне баса назар аударады. Осы жылғы шыққан тағы бір мақаласы «Талапты жастарымыздың есінде болсын», қазақ тілі мен қазақ әдебиетінің мәселелері көтерілген мақала. 1916 жылғы 186- санында «Бұл бізге бір айна» тақырыбындағы мақаласында, оқу-ағарту, қыз балаларды оқыту, әйел оқытушыларын дайындау мәселесі көтерілген. 1916 жылғы 30-маусымда жарияланған 187-санында «Дар мұғалім» атты мақаласында, Троицк қаласындағы оқу-ағарту жұмысы, Ғайни Яушева ашқан оқу орны, оның оқу программасы туралы түсініктеме берген [6, 102 б.].

«Қазақ» жазуын қабыл ету мәселесі төңірегінде «Қазақ» газетіне А. Байтұрсыновтың «Жазу емлесі» деген мақаласы жарияланып, бұл емленің аса қажеттігіне Торғайдан Файзолла Сатыбалды ишан ұлы, мұғалімдерден Тәшен Қиямбеков, Зәкір Ғайсин, Мейрам Асхақов, Шахмардан Ибрахимов, Сыдық Абыланов, шәкірттерден Мырза Ахмет Қожақұланов, Мұртаза хәм Рахымжан

Бексейт балалары, Павлодардан Қасым қажы медресесіндегі қазақ шәкірттері һәм Астрахан медресесіндегі қазақ шәкірттері тілектерін білдірген [10, 97 б.].

«Қазақ» газетіне жарияланған оқу-ағартуға қатысты мақалалар мектептердің жағдайын жақсарту, бала оқытудағы мұғалімдерге берерлік кеңес, жастарды оқуға тарту мәселелерін қамтыды. Сонымен қатар медресе-мектептерді оқып бітірген жастардың одан әрі оқуларын Ресейдің ірі қалаларында жалғастыруына жағдай жасау, ал оқып жатқан жастарға қаржылай көмек қолын созу мәселелері де тыс қалған жоқ. Әсіресе, оқу орындарында өз қаржысымен оқып жатқан жастарға көмек қолын созу немесе қол ұшын беріп қаржылай көмек көрсеткендер жөнінде газетке жиі басылып отырды десе де болады.

«Қазақ» газетінде Омбы қаласында оқитындардың тізімі берілді. Мәселен, мұғалімдер семинариясында – 8, гимназияда – 5, ауылшаруашылығы училищесінде – 8, медициналы-фельдшерлік мектепте – 4, ветеринарлы-фельдшерлік мектепте – 8, коммерциялық мектепте – 5, қалалық училищеде – 8, жалпы сол қалада оқитын қазақ жастарының саны 46 болған. Негізінде бұл мәліметтерді газетке Сәдуақас Сейфуллин берген. Ол келер жылы қазақтарға арналған 5 стипендиясы бос орынның барлығын, семинарияны – 3, медициналы-фельдшерлік мектепті – 1, ветеринарлы-фельдшерлік мектепті – 1 оқушы бітіретіндігін айтқан [11, 67 б.]. Сонымен қатар осы нөмірде Том қаласындағы университетте Асылбек Сейітов, ал Уфадағы «Ғалия» медресесінде Бекмұхамед Хүсейінов, Қайролла Ибраһимов, Садық Токубаев, Нығмет Манаев, Шаһмардан Ғұмаров, Орынбордағы «Хүсейния» медресесінде Елемес Шәрменовтің оқитындығы туралы мәліметтер де келтірілді. Бұл студент-шәкірттерге елдің игі жақсылары ақшалай көмек көрсеткен.

Орынбордағы «Хүсейния» медресесінде Шымкент уезінің қазағы Елемес Шәрменов өзінің осы медресеге төлейтін ақшасы болмай, қысылып тұрған кезде марқұм Сейітбаттал Мамановтың «Қазақ» газетіне жіберген көмек ақшасына алып, оқу ақысын төлегендігін, марқұмның рухына құран бағыштағандығын айтып хат жолдаған [10, 103 б.]. Газеттің келесі санында С. Мамановтың қаржылай көмегінен ақша алған Бекмұхаммед Хүсейінов, Шаһмардан Ғұмаров, Қайролла Ибраһимов, Садық Токубаев, Нығмет Манаевтардың да тәңір жарылқасын айтқан мақалалары басылды [11, 97 б.].

Медресе «Хүсейнияда» оқитын шәкірттердің жас мөлшері бұрын ылғи үлкен жігіттер болса, енді 11-12 жастағы балалардың қатары көбейіп келе жатқанына қуаныш білдіре жазған Х. Болғанбаевтың хатында мектеп-медреселерге балаларды оқыту кейінгіге үлкен пайдалы екендігін дәлелдемекке тырысқан [12, 34 б.].

Медреселерде арабша, татарша аралас тілде оқытылуы қазақ жастарына үлкен қиындық туғызды. Мұсылман медреселерінің оқуында араб, парсы тілдерінің де араласып кетуі, көбіне оқулықтарында да осындай түсініксіз, ауыр сөздерге жол берілуі қазақ шәкірттерінің алға жылжуына үлкен тосқауыл болды. «Қазақ» газетінің 2-санында жарияланған «Оренбург, 10 февраль» деген мақалада: «Мұсылман медреселерінде оқығандардың естігені әдеби тілмен жазған кітап, жазғанда да сол кітаптардың тіліне салып еліктеу. Ол әдеби тіл деген қандай тіл? Араб, парсы сөздері көп кіріскен тіл. Неғұрлым араби, парсм сөздері көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, хатта тіпті түсінбейтін болса, соғұрлым әдебилірек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл. Мұсылманша оқығандарымыз әдеби тілмен сөйлейміз, әдеби тілмен жазамыз [13]. Қазақша жазсақ әдеби болмайды деп қазақ тілімен жазуға ұялады, қорынады. Орысша оқығандарымыз қазақ тілімен пікірімізді толық айта алмаймыз, жетпейді, орысша жазғанымыз оңай дейді. Қысқасы, орысша, мұсылманша оқығандарымыз қазақ тілімен жазуға қорынып, біреуі орысша жазады, біреуі әдеби тілмен жазады. Бұлардың өз тілінен қорынып, жерінетін себебі не? Менің ойлауымша бұл әдеттенуден біреуі орысша оқып, бірі әдеби тілмен оқып қазақша жазу әдетінде болмағандық. Әдетте жоқ нәрсе қалыптан тысқары болып, басында ерсі көрінеді. Қазақ тілімен жазу әдетінде болмаған соң орысша һәм мұсылманша оқығандарымыз қорынады. Бір-біріне жазған хаттарында қазақша жазбайды. Бұлай істеулері ұнамды емес», – дей отырып, «бала сегіз-тоғыз жасынан оқуға түсіп, басқа тілде оқыса, оқитын кітабы да басқа тілде болса, жазғанда да сол кітаптардан үлгі алып жазса, олар қайдан қазақша жазуға әдеттенер» деген қорқыныштың барлығын да жасырмайды. Қазақ жастарын ана тілінде оқытпай, қарттарымыз оларға демеу көрсетпесе, онда қазақ тілінің тағдыры қандай боларлығына күмәнданады [14, 71 б.].

Сөйтіп газет ұлт тілін сақтаудың жолдарын қарастыруды, ол үшін жастарға тілді бағалауды, құрметтеуді түсіндіру қажеттігін, бұл істе «Қазақ» газетінің игілікті істер атқарып отырғандығын, олардың қазақтығымызды сақтауға шақырып, насихат жұмыстарын жүргізіп отырғандығын нақтылап береді

«Сарыарқа» газеті Мұхтар Әуезовтың 1917- жылғы газеттің 17-санында шыққан «Қайсысысын қолданамыз?» атты мақаласында, мектептерде бір программамен оқыту мәселесін көтерген. Қазақ елінің мәдениеті, әдебиеті, ғылымы өсу үшін тілдің орнына тоқталған. Әуезовтың 1917-жылдың 11-санында шыққан «Оқудағы құрбыларына!» атты мақаласында, үлкен нәсенің кішігірім нәрседен құралатындығы, сондықтан бірлік болуы керектігін жазған. Сонымен қатар, ұлт тізгінін ұстап тұрған оқығандарымыз-дың дамымауының екі шартын атап көрсеткен: 1-шарт: бірліктің болмауы десе, 2-шарт: сол оқыған адамдардың істері маңызды, орнықты, табанды болу үшін әрбір оқығанның ақтығы, екпіні, білімі болу керектігін атап көрсеткен.

Досмұхамедов Жиһанше 1917-жылғы 17-санында «Арыз хат» атты мақаласында, Петроградтағы «Шураи ислам» комитетінің жұмыстары туралы хат туралы жазған. Алаш қозғалысының қайраткері, ағартушы- Малдыбаев Мұстақымның «Мекте» атты 1917-жылғы 13-санында жарияланған мақаласында, қазақ арасындағы оқу-ағарту мектеп-медресе мәселесіне арналған [10, 103 б.].

«Керекудегі мұғалімдік курсы туралы» атты Сүйіндік баласы жазған 1917 жылғы газеттің 15-санында жарыққа шыққан мақалада, Павлодардағы екі айлық мұғалімдер курсының оқу оқыту жұмысы сыналған. Оқу білмейтін адамды одан ары санасыз қылатындығы жайлы жазылған мақала [15, 52 б.].

1918 жылғы газеттің 28-29 сандарында «Мұғалімдік курстар туралы» атты Жас қазақ мақаласында, оқу-ағарту, ғылым, мәдениет, әдебиет туралы түсініктер берілген. Мақалада халық арасынан шыққан ел басқару жұмысымен айналысқан азаматтарды оқыту, мұғалімдік курстар ашу мәселесі туралы жазылған [16, 103 б.].

«Алаш» газеті XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының бірегей тұлғасы, ағартушы – Көлбай Төгісовтың мақалалары жарияланды [8, 20 б.]. 1917 жылғы 13-санында Көлбай Тоғусовтың «Оян!» атты мақаласында, Ташкент қаласында ашылған университет туралы мәлімет берген. Өнер-білімге, мәдениетке тек оқу арқылы жетуге болатынын айтқан [8, 167 б.]. Ал, 1916 жылғы 4-санында, Түркістан аймағына қарайтын елдер үшін университет ашу мәселесі сөз болады. Оқу-ағартудың пайдасы айтылған.

1917 жылғы 20-санында жарияланған «Құлақтандыруда» Ташкент қаласында ашылған орыс-қазақ оқу үйі туралы айтылған. С.Зайсанның 1917 жылғы 9-санында жарыққа шыққан мақаласында, Қытаймен шекарада тұратын елдердің шаруашылығы, оқу-ағарту ісі, әйелдерді оқыту мәселесі көтерілген мақала.

1917 жылғы шыққан газеттің 15-санында, Қазақ арасындағы оқу-ағарту ісінің жайы; Павлодарда гимназия ашылуы; Екібастұзда ашылған орыс-қазақ мектептері туралы жазылған [17, 93 б.].

Қорыта айтқанда, XX ғасырда қоғамдық тарихи аренаға өз бағыт-бағдарларымен, өзіндік айтар ойларымен шыққан ұлттық мерзімді баспасөздер өз кезегінде әрқайсыда үлкен маңызды қызметтер атқарды. Ғасыр басында олар қазақ жастарын оқу-білім үйренуге шақырса, азаматтық қарсылық жылдарында халықтың мүддесі жолындағы күреске шақыра отырып, ұлт теңдігі жолындағы жеңісті көздеп, сол бір аумалы-төкпелі заманда қалың бұқараны соңынан ерте білді. XX ғасыр басындағы қазақ жастары баспасөзінің дамуына қызмет еткен ұлт зиялыларының көздеген мақсаты мынада: ең алдымен, олар қазақ қоғамын дамытудың бастауы – ұлттық мүдде мен өркениет құндылықтарын біртұтастықта қарастыру керек деп таныды, екіншіден, қазақ жастарын бостандық жолындағы күреске дайындау; үшіншіден, рухани серпіліске жету жолында ұлттық білім беру жүйесін дамытудың төменгі сатысы – ауыл мектептерін көптеп ашу арқылы жастардың білімге деген құштарлығын ояту; бұл мақсатты орындау барысында қазақ балаларына арналған оқулықтар дайындау мен жастардың ұлттық баспасөзін қалыптастыру болды деген тұжырымға келеміз.

Ал бүгінгі XXI ғасырда баспасөздің қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі күн санап арта түсуде. Өйткені, баспасөздің қоғамда алатын рөлі оның санымен емес, ұлттық мүддеге негізделген қызметімен өлшенетіндігі ақиқат [18, 78 б.]. Баспасөз – сан ғасыр бойы отаршылдық езгіде келген халқымызды ұлттық мүддесіне сай аумалы-төкпелі заманда жанында болып, жаңа құрылысты насихаттады, салаутты өмірге жөн сілтеді, сол жолда бағдар-бағыт беретін бірден-бір ақпараттық құрал көзі болып отыр.

**Зерттеу нәтижелері.** Зерттеу тақырыбымызға өзек болып отырған XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінің тарихы мен ондағы білім мен оқу-ағартуға байланысты көтерілген мәселелер мазмұнын толық ашу мақсатымен қазақ баспасөзі туралы жазылған еңбектерге жалпылама шолу жасау барысында, ұлттық баспасөз және оның беттерінде көтерілген білім беруге байланысты

әртүрлі саланы қамтыған мақалалар өз алдына жеке қарастыруды қажет ететіндігіне, осы уақытқа дейін арнайы зерттелмегендігіне көз жеткіздік.

**Қорытынды.** XX ғасырдың басындағы оқу-ағарту саласына ұлттық зиялы қауым өкілдері үлкен үлес қосты, олардың алдына қойылған басты міндет – қазақ халқын ұлт деңгейіне көтеру және ағартушылықты дамыту еді. XX ғасырдың басында қазақ даласына тараған газет-журналдар әр қазақтың ұлттық тұжырымдарды табанды түрде көтеріп отырды. Ұлт зиялылары ұлттық мерзімді баспасөз беттерінде ағартушылық саласында мектептер, мұғалімдер, оқу-ағарту мәселелері, оқу-әдістемелік құралдар туралы зерттеулер жүргізді, ғылыми-танымдық шығармалар жазды. «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» сияқты мерзімді басылымдар елеулі рөл атқарды. Жалпы, қазақ баспасөзін әртүрлі бағыттардағы тарихи дерек көзі ретінде қарастыру керек.

XX ғасырдың басындағы ұлт зиялы қауымның еңбегі орасан болғанымен, ұзаққа бармады, олардың барлығы репрессияға ұшырады. Дегенмен қазақ зиялыларының аз уақыт ішінде білім мен ғылым жолындағы еңбектері баршаға үлгі!

#### *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Смағұлова С.О. Қазақ мерзімді баспасөзі : шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.) . Алматы: «Елтаным» баспасы , 2011. – 432 б.
2. Қайрат С. Алаш көсемсөзі: тіл мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014.– 400б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том.–Алматы: «Атамұра»,2002. –768 б.
- 4.Бисенғалиев З. XX ғасырдың басындағы қазақ прозасы. – Алматы, Мектеп.–1989. –136 б.
- 5.Нұсқабайұлы Ж.Қазақ журналистикасының тарихы (1870-2008 жылдар)./ Ж.Нұсқабайұлы, Қ.Аллаберген, Ф.Оразаев. – Алматы: «Білім» баспасы,2018 ж. –400 б.
6. «Қазақ» газеті. 1913 жыл/ Құраст. С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева.– Алматы: – «Арыс» баспасы, – 2009.– 480 б.
7. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: – «Өнер», 2003. –552 б.
- 8.Субханбердина У. «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа». – Алматы: Ғылым, 1993 ж. – 200 б.
9. Субханбердина У. «Айқап» беттеріндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1961 ж. –153 б.
10. Алаш қозғалысының 100 жылдығы және «Сарыарқа» газетінің 100 жылдығына арналған «Алаш көсемсөзі – Рухани жаңғыру парадигмасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық
- 11.Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 – б.;
12. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан: Тарихи очерк. – Алматы: Қазмембаспасы, 1950. – 370 б.
- 13 Досбаев Ә., Қорқытов Б. Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеудегі өрескел қателіктер // Социалистік Қазақстан. – 1951. – 17 қараша.
14. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860-1958). –Алматы, 1981. – 239 б.
15. Ахметова Л.С. Жоғары білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясат және оның Қазақстанда жүзеге асуы: тарихи талдау (1985-2005жж) – А., 440
16. Атабаев Қ. Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. – Алматы: «Қазақ 129 университеті», 1998. – 192 б.;
17. Нұрғалиева Л. 1917–1937 жылдарда Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу: т.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 1998. –143 б.
18. Сақов Қ.Ө. «Қазақ» газетіндегі ұлттық-саяси мәселелердің жазылуы: ф.ғ.к. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – 260 б.

#### *References:*

- 1.Smagulova S.O. Qazaq merzimdi baspasozı : shygy tarihy men derektik manyzy (XX g. 20-30 jj.) . Almaty: "Eltanym" baspasy , 2011. – 432 b.
- 2.Qairat S. Alash kosemsozi: til maselesi. – Almaty: "Qazaq ensilopediasy", 2014.– 400b.
3. Qazaqstan tar ihy (kone zamannan búginge deiin). Bes tomdyq. 3-tom. – Almaty: "Atamura",2002. –768 b.
- 4.Bisengaliev Z. XX gasyrdyn basyndagy qazaq prozasy.–Almaty, Mektep.–1989. –136 b.
- 5.Nusqabaiuly J.Qazaq jyrnalisikasynyn tarihy (1870-2008 jylar)./ J.Nusqabaiuly,Q.Allabergen, F. Orazayev.–Almaty: "Bilim" baspasy,2018 j. –400 b.
6. "Qazaq" gazeti. 1913 jyl/ Qurast. S.O. Smagulova,G.Q.Anes, T.A. Zamzaeva.–Almaty: "Arys" baspasy, 2009.–480 b.

7. Omarbekov T. Qazaqstan tarihyynyn ozekti maseleleri. Komekshi oqy quraly. Almaty: "Oner", 2003. –552 b.
8. Sybhanberdina Y. "Qazaq", "Alash", "Saryarqa". Almaty: Gylım, 1993 j. –200 b.
9. Sybhanberdina Y. "Aiqap" betterindegi maqalalar men hat-habarlar. Almaty: Qazaq memleket baspasy, 1961 j. –153 b.
10. Alash qozgalysynyn 100 jyldygy jane "Saryarqa" gazetinın 100 jyldygyna arналған "Alash kosemsozi – Ryhani jangyry paradigması" atty halyqaralyq gylımı-praktikalyq konferensiasynyn jinagy, Almaty q., 24 qarasha 2017 /jyapty red. A. B. Aqynbekova. – Almaty: Qazaq yniwersiteti, 2017 – 206 b.
11. Baitursynov A. Shygarmalary. – Almaty: Jazushy, 1989. – 320 – b.;
12. Kenjebaev B. Qazaq baspasozinin tarihy: Tarihi ocherk. – Almaty: Qazmembaspasy, 1950. – 37 b.
13. Dosbaev A., Qorqytov B. Qazaq baspasozinin tarihy: zertteudegi oreskel qatelikter // Sosialisik Qazaqstan. – 1951. – 17 qarasha.
14. Bekhojin Q. Qazaq baspasozini tarihy: ocherk (1860-1958). – Almaty, 1981. – 239 b.
15. Ahmetova L.S. Jogary bilim men gylım salasyn dagy memlekettik saiasat jAne onyn Qazaqstanda júzege asuy: tarihi tal dau (1985-2005jj) – A., 44
16. Atabaev Q. Merzimdi basylym XX gasyrdyn aiagy XX gasyrdyn basyndag y Qazaqstan tarihy: deregi retinde. – Almaty: "Qazaq 129 uniwersiteti", 1998. – 192 b.;
17. Nurgalieva L. 1917-1937 jyldarda Qazaqstan tarihy: ozekti maseleleri baspasozde: tarihnamalyq zertteu: t.g.k. ... diss. – Almaty, 1998. –143 b.
18. Saqov Q.O. "Qazaq" gazetinidegi ulttyq-saiasi maselelerdin jazyluy: f.g.k. ... diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 260 b.